

Щоденник.

23 липня 1914 р. Київ.

...І сонечко сяє, як перше сіяло...

Хоч по часописах останніми часами з'являлись инколи замітки про деякі, не зовсім звичайні, виступи Відня проти Білгороду, австрійців проти сербів, але до цього не хотілось ставитись серйозно. Думалось, що подібні виступи—не що инше, як останні перебої наболілого старого серця австрійського цісаря Франца-Йосипа, що зазнало смутку через дочасну смерть наслідника Франца Фердинанда в Сараєві. Ніщо не віщувало лиха, а надто для нас, українців. Жваво працював наш селянин на вистиглій ниві, година сприяла хліборобові, радісні думки роем шугали в голові, дивлячись на сьогорішній дорід і пашні, і городини, і садовини. Полатаюся трохи цього року,—радів селянин.

Думоньки-радощі, які ви не довгі, як вас злісно, нагло знищено до щенту! Заверюха, ворохобня на австрійсько-сербським кордоні, виразні примари все-європейської пожежі, великий Молох руїни—вибили мирну зброю праці з робочих рук.

Не хочеться вірити такий несподіванці, але мушу. На мені вже одягнута військова шинеля, а в кишені лежить „привинной лист“. „Во исполненіе Высочайшаго повелѣнія о приведеніи арміи на военное положеніе“,—я мушу їхати до війська.

Не первина така новина,—рівно десять років тому, покликаний до участі в російсько-японській війні, я записав до щоденника:

„Було 24 липня р. 1904. Панувало тепле, миле літо, пишаючись красою природи всміхаючись золотим промінням ясного сонця. В ці часи хотілося всіх обняти в братерські обійми, хотілось добра, злагоди між людьми, єднання, любови, гріхом вважалась навіть думка про щось зле, про якісь там суперечки, клопоти. Хотілося... Але навспражки було далеко не так. На Далекому Сході дзизчали кулі, ревли гармати, гасилося сотнями тисяч життя людське, пускалось безліч калік по світсві—була війна. Раз-за разом оголошувались мобілізації... На Україні облилося кров'ю не одно серце матері, виражаючи в певну домовину кривого сина; зросили дитські сльози не одну шию татка, котрий, з рушницею за плечима, прощався з малими янголятами, благословляючи їх на тяжке сирітство; нестерпний, болючий жаль сколихнув груди не одній вродливиці-дівчині в годину розлуки з коханком...

Не вкрила Покрова й мене: довелося вимовити всьому дорогому, нагрітим місцям в ріднім краї: „прощай!“

Отже в-друге випадає попрощагись з усім, дорогим, з нагрітими місцями в ріднім краї.

Іду.

24 липня 1914 р. Книшківці.

Мене призначено до Перев'язочного відділу 12-ї пішої дивізії. Перев'язочний відділ, неодступно слідкуючи за дивізією, розпочинає свою працю не тільки під час баталії — при найменших сутичках і зупинках, укриваючи головний перев'язочний пункт. Завдання головного перев'язочного пункту в статуті окреслено певно, повно, виразно.

„Арт. 149. Під час бою головний перев'язочний пункт має подавати як спеціально-хірургічну, так і загально-лікарську допомогу пораненим і хворим; улаштовувати транспортування їх, доглядати і захищати до евакуації.

Арт. 150. Рота ношарів (214 чол.) і „обоз“ (20 двукілок) при перев'язочнім пункті призначаються виключно для обслуговування поранених. Вони приставляють поранених з полкових перев'язочних пунктів на головний, транспортують їх за обсяг дивізії і, в разі потреби, рятують поранених з поля бою“.

10 серпня 1914 р. Купячка.

Перше бойове охрещення наша дивізія мала на трикутнику: Березовиця-Велике-Острів. Перемогла австрійців, б'ючись впродовж трьох годин.

У нас забитих на смерть—46 вояків, поранених—199.

Перемігши ворога, ми перейшли за річку Серет.

15 жовтня 1914 р.

Війна... та дійсність, що характеризується цим словом, котру це слово об'єднує, так мовити репрезентує, не підлягає описові пера, немає в людини ні слів, ні відповідних фарб, щоб її виразно змалювати. Тільки той зрозуміє суть війни, хто сам брав безпосередню участь в ній, а без того війна—згук порожній.

Єсть, скажемо, така хвороба—саркома. З чужих слів відомо, що це хвороба небезпечна, але самий її процес, як вона губить на-віки свою жертву—для звичайного людського загалу—ніч темна. Тільки хірург може відкрити й показати на сторонні очі, на очі профанів, всі найтонші і глибоко поховані корні хвороби, з'ясувати її справжнє єство, суть.

Так і війна: для зрозуміння її, коли вуха не чули гуркоту зброї, коли очі не бачили процесу війни,—треба подавати не словесні каскади—описи подій, а малювати окремі факти, дрібниці, з яких складається загальне ціле. Тоді людність „тилу“ зрозуміє війну краще, вдумавшись в ці дрібниці, ніж прочитавши гори літератури à la Немирович-Данченко. Одну з дрібниць, невеличку рисочку війни, хочеться мені заноту-

вати, — це наказ VIII армії 1914 р. № 136. В нім стоїть:

„Маючи на увазі, що в Нейденбурзі, під час вступу нашого війська у місто, тамтешня людність почала в нього стріляти,—верховний головнокомандуючий звелів: надалі в подібних випадках такі міста палити й нищити до-щенту“.

Чи не глузом же здадуться поставлені поруч з сим жахом гуманітарні рядки. У наказі далі стоїть:

„Перше, ніж спалить і сплюндрувати місто, необхідно оповістити про це людність і дати змогу жіноцтву й дітям забратися з міста“.

Ще Лермонтов писав:

. Къ чему теперь рыданья,
Похваль и слезъ ненужный хоръ
И жалкій лепетъ оправданья?
Судьбы свершился приговоръ!

16 жовтня 1914 р. Билиця.

Треба уявить собі безперестанний гуркіт грому, часами сильного, з окремими притисками, від яких тремтять стіни в будинках і дзвонять шибки у вікнах, а часами одноманітно довгого, немов ревіння гіганта-звіря; уявить безконечну „дроб“, ніби „дроб“ незлічимого числа барабанів; уявить незамовкаючий шум гірських бистрих водоспадів; уявить, нарешті, тисячоголосі моторошно-своєрідні співи і свищики в по-

вітрі, брязкіт заліза, схожий на „скрежет зубовний“, — все це уявити разом, змішати все в безладню мішанину, в хаос згуків, відмін і одтінків—і можна мати подобу, картину бою, малюнок війни. Се ревуть гармати, дрібно вибивають кулемети, шумлять і охкають рушниці, співають і свистять кулі, несучи смерть у ворожі табори, скрегочуть всілякі смертовбивчі пристрої, лопаються, розриваються, вибухаючи... Досить глянути на це, послухати отой гамір єдину хвилину, щоб похололо, отерпло все тіло. А ми не хвилинку—чотирнадцять днів і тринадцять нічок перебуваємо в отакій атмосфері. Їси — не їси, спиш — не спиш, ходиш—не ходиш, стоканяєшся. Усі знервовані, роздратовані, сами не свої. На перев'язочнім пункті повно пораниених, стогін, скрики, прокльони лунають; скрізь рябіють закрівавлені купи марлі, бавовни; ген-ген, насупроти, на цвинтарі убогої темної і гмяної селянської церкви грубий, патлатий піп виголошує „вічну пам'ять“ тим, що на-віки попрощались зі світом білим, рушили в далеку подорож, — ту подорож, „іде же несть болєзнь, печаль, ні воздыханіє, но жизнь безконечная“.

Майже несвідомо, підлягаючи якійсь таємній, непереможній силі, іду на позиції, іду туди, де твориться пекло. Осьдечки батареї—далі рухатись нема куди. Стій, машино! Минає хвиля, десять хвилин, минає одна — дві години, а я все стою, як вкопаний, як байдужий присіх деревля-

ний; вуха ріже свист і тріск снарядів, що недалечко, палицею докинеш—лопаються, але про них ні гадочки. Ліниво ворухиться, плазує в голові інша, цілком не відповідна моменту думка: про Карпатські гори. Правда, смуга, пояс цих гір синіє в далині, підносячись місцями до хмари, а місцями опадаючи досить низько, на зразок того, як опадає телеграфний дріт, коли звалити на лінії одного з його присохів. Але при чім тут гори перед лицем війни, перед лицем смерті? Чудні діла твої, Господи!

25 жовтня 1914 р. Билиця.

Австрійське військо не витримало натиску російського завзяття, не могло далі знести вогню нашої артилерії, висидить у своїх міцних окопах. Зломилась запекла оборона; страшна канонада, що тривала двадцять і п'ять днів—замовкла. Дим порохований розвіявся, але натомісць небо, до цього часу ясне, чисте—повилось хмарами, насупилось. Як вдова нерозважна, як невістиха мати в жалобі! Чого смуткує, журиться захмарене небо?

Сідлаю свого коника гарного, як лялька, м'якого і покірного, як шовк. Вскачки гонюсь на позиції австрійські. Австрійці особливо мастаки будувать позиції. Ось вони, розкинулись полями й лісами, простяглись горами й долинами: справжній лабиринт ровів і рівчаків, ходів і переходів, вігзагів і прямих ліній, викопаних у землі. Поперед окопів—рови, в ровах наколи гострыками

догори, а ції рови, в свою чергу, захищено сіткою колючого дроту. Легко уявити, до якої міри треба було напружити зусилля, щоб прогнати ворога з його майже неприступних твердинь! Хожу я по позиціях, плутаюсь в лабиринтах окопів, що перескочу, де-що обмину. Раз-по-раз натикаюсь на трупи, на зброю, на амуницію. Всього гери. Спеціальні відділи нашого війська забирають трупи австрійців, кидають, на манір дров, у їхні ж окопи—по 10—20—30 чоловік,—де як трапиться,—і засипають. „Щоб сонце не гріло смердючого трупу“...

Або кінь мій сказивсь, або мої нерви сказились—кінь хропе, птахом несеться геть з кривавого поля. А я б'ю його немилосердно... мого коника, як лялька гарного, м'якого і покірного, як шовк. Ох!

26 жовтня 1914 р. Чижки.

„Simplices sed audaces“—простота і мужність.—Цей девіз вимальовано на чільнім ґанку розкішного палацу, поверх мармурових колон. Немов би оаза, серед ланів широкополих привітно зелене гай. „Широкий гай, густесенький, неначе справді рай!“—надумуються слова поета, коли дивисься на цю „благодать“. Єсть тут „і ставок, і млинок, і вишневенький садок“, єсть алеї густолисті з віковічних дерев; єсть квітнички штучно-різнобарвні з квіток чужосторонніх. Куди оком не глянь,

скрізь блиск, багатство, достаток, розкіш. І посеред всього цього блиску, багатства, достатку, купаючись, потопаючи в розкоші, сам розкішний, стоїть палац. Мармурові колони гордо тримають на собі чільний ґанок, а на ґанку зігзагом, вінчаючи фамільного герба, красується напис: „*Simplices sed audaces*“—простота і мужність.

Єдиний ступінь за поріг—починається казка. Вгорі, під мережаною золотими зорями стелею, затримавши бистрий льот, повисли в повітрі ширококрилі орли. Кого вони підстерігають, чи полохливих зайців, що приплюскли легкодухо до підлоги, чи миловидих оленів, що граціозно підносять догори свої гільчасто-квітчасті роги? З боку сидить задумливий, поважний „чорний ворон“. „Ой, криче, чорний ворон, криче“,—снується, проситься на язик мотив пісні. Але ондечки дражниться кокетує з куріпкою білочка. Сміх розбірає—не до пісні! А надто одпадає охота співати, коли глянеш на страшних волохатих диких вепрів, на жовтовузькооких ведмедів—тут же. Мимо вепрів, мимо ведмедів, годі звертати увагу на всяких інших птахів: тетеруків, чайок, качок, дрохв,—далі в покої. Скрізь дорогоцінні речі, старовинні меблі, мармурові столи. Все зручне, вигідне, дороге й не повсякчасне.

Був я у палаці місяців зо-два тому, радів як дитина, на чуже добро, на розкіш дивлячись. Переночував у теплі та добрі—єдину нічку. Свінуло сонце—рушив у похід. Нині я знов у пала-

ці—ночую другу нічку. Ночую просто на долівці, під вибитим вікном. По покоях свище-гуляє вітер, вільно йому, буйному—двері вибиті, нема й заводу ні одної; печі розвалюні, роялі потрошені валяються; чучела птахів і звірів понищено. Все побито, потрощено, попсовано, знівечено, розікрадено. Зосталась руїна. А гайок—пеньки самим одні стирчать од колишньої роскоші. Двір поораний снарядами.

Тут відбувалась баталія. Була, та загула баталія. А культурний куточок... Вічна йому пам'ять!

28 жовтня 1914 р.

Намні „чудо-богатири“... Стривай, моє перо. Треба розказати, „щоб з жалю не зробить сміху,“ —мовляв словами поета.

„Чудо-богатири“—термін не новий, але особливо його люблять вживати за сучасної війни,—вживають всі: начальники у своїх наказах, літератори й письменники в збірниках і періодичній пресі—характеризуючи наших салдатів. Моє завдання скромне—до улюбленої характеристики додати кілька рисочок, малюсіньких рисочок, ментів, спостережених особисто. Вчора це було. Прямуючи навздогін за австрійським військом, нашому „обозові“ довелося минати позиції, де недавно „ворог“ одбивав натиск російського війська впродовж 25-ти днів. До того, як іти „обозові“, на „крі-

ваве поле“, три дні підряд посилено „чудо-богатирів“, ховати трупи. Але що ж бачу я? Трупом крите зісталось поле, майже при самій дорозі валяються побиті австрійці. Як? Що? Чого? І чую відповідь: „Нехай гниють, собаки, навмисне їх не поховали“,—сміються „чудо-богатирі“ мені в-вічі.

Звісно, „мертвії сорому не мають“—лежать австрійці, де і як кого спіткала нагла смерть. Чую галас: „Сюда! Револьвер!“ „Чудо-богатирі“ збіглись, скупчились, сміються-захлинаються... Сміються захлинаються над трупом, на якому опали, зсунулися штани до колін.

Ой, тумане-туманочку! Добре еси робиш, що, котячись з Карпат, криєш собою, серпанком білим, гріхи людські і людське безглуздя. Але тумане-туманочку, що ондечки розриває тебе, вирізується сине-блакитною плямою поперед мене? Австрійці-бранці йдуть, оточені нашими багнетами,—ідуть мокрі, обтьопані, змерзлі і... голодні. По п'ять-по шість день рісочки в роті не було, вогники голодного божевілля світяться в очах. Кинулись до „обозу“—хліба? Стогнуть, благають, молять. Де-хто з бранців вив'язав з вузликів останні копійки—простягає в тремтучій руці. Ось в одну з таких тремтучих рук зазирає „чудо-богатырь“, зазирає держачи маленький окрайчик черствого салдацького пайка. „Чудо богатиреві“ мало простягнутої на тремтучій руці півтори корони (45 коп.) за черствий окрайчик. Ще давай,—кричить на австрійця.

Мій гнів опередив лікарь Долгов, нерви якого не витримали.— „Де ж твоє милосердіє, поганцю?“—крикнув лікарь Долгов на „чудо-богатира“.

2 падолиста 1914 р. Лодичка-Гурна.

Гори-хвилі... величними, можновладними валами, бурунами погнались, розтеклися Карпатські шпилі. На всі боки! Кажуть, це ще Прикарпаття, що справжні Карпати ще далеко, ген-туди, ліворуч. Дарма. Нехай так, нехай Прикарпаття—що мені до того? Суть не в назві—в картині, краєвиді, в малюнкові.

„Обоз“ наш плуганиться завшвидшки, як рак. „Бере гору“. Я кидаю нудну мандрівку, припоруचाю коня першому-ліпшому салдатові. Передихуючи, одсапуючи, забіраюсь все вище й вище, на верхню верховину, на саме тім'я, на маківку височенного шпиля. А вийшовшій, ставши як свічка під самісеньким небом, озираюсь сюди, озираюсь туди—зачарований. Гори-хвилі... величними, можновладними валами, бурунами погнались, розтеклися Карпатські шпилі. На всі боки! В щілинах-долинах, в проваллях, поміж горами, біліє-в'ється тонкий серпанок—туман. Легесенько кутає собою збочини гір біля підніжжя,—нагадується миловидна, повна краси, свіжости, молода, закутана весільною фатою, але так закутана, що для стороннього ока зостаються помітними, вираз-

ними і розкішні форми її тіла, і величність її постаті, і мальовнича краса її вродливого личка... Єсть гори стрімчасті, кам'яні; стріваються пологі, помережані обніжками селянських нив; часто й густо гори заквіччані зелено-листими „хвойними“ лісами. Словом, гори—„оділися в роси, вінки одягли“. В творчих центрах голови, збуджена фантазією, починає зав'язуватись, виникати, творитись легенда: Якийсь великий Дух, бути може—Демон всевладний, вражений тяжкою образою, або горем, чи жалем безоднім пронятий, летів колись цією країною. І плакав, летючи. І капали сльози не-людські на землю і застигали горами-хвилями, бурунами-шпилями на вічні-віки...

Раз-у-раз, скрізь і завжди, на спадинах гір рябіють якісь цятки, немов дрібнісенькі вулики. Націлюю бінокля, напружую очі, пильно дивлюся. І, нарешті, впізнаю. То селянські оселі, одинокі хутірці роспорошились по спадистих обочинах. Живі комахи на тілі неосяжних велетнів...

3 надоліста 1914 р.

Після хмари—сонце, після журби—радість. По гидких багnistих шляхах посувались ввесь день, маючи наперед себе перспективу—ночувати в чистім полі, під шатром неба, оздобленого досить мокрими, слизькими осінніми хмарами. І несподівано одміна, та й яка ще одміна! Опинились несподівано у великопанському теплому палаці

на фільварку Uluzs, до якого нас прибила мандрівна хвиля. Ранком мене збудило сонце. Як-кряве, воно продерлось до мене крізь вікно, стрибає зайчиками на ковдрі, заглядає-сміється в очі, лоскоче як русалка і рішуче не дає спати. Миле моє, любе моє, нахабно-жорстоке сонце! Я встаю. Встану і заховаюсь, на зло тобі, сонце, он під ту рясну, струнку, рясну пальму, що красується в залі, біля столу. Сяду поруч з лапатим м'ясистим столітником, оточуся ще й іншими культурними благами, справжнє свято культурне справлю—буду пити чай в справжній культурній обстанові. Культурній... багато понищено варварською рукою російського війська подібної культури, зруйновано культурних гнізд на всім тім довгім шляху, що довелось досі перейти „по воєнним обставинам“. Тільки тут дециця лишилась... Зостався льокай власника фільварку і захистив. Чи на довго? Он, я бачу у вікно, в дворі фільварка стоїть католицька часовня. Салдат російського війська вже доскіпавсь туди, вже поставив перед віттариком коня, а сам готує казанок картоплі... Блюзнірство, але йому ніхто не бонить.

5 листопада 1914 р.

Падає перший сніг. Мокрий, але якийсь шорсткий. Дзвенить, падаючи. Зелені смереки не противляться першому вістникові зімі—охоче прий-

мають мокрі шорсткі сніжинки на своє гілля, між зелені колючки і, по мірі насідання снігу, гарно відмінюються. Низ суто-зелений, а верх ніжно-білий. А поверх всього ходить легенька пара: ди-хають гори. В густій гушавині, скільки не під-нось догори голову, зими не помітно, а з гушавини вийдеш, сягнеш поглядом по верховіттях смерек, що руном укрили спадисті боки гір,—зіма.

Цей куточок, де ми нині стоїмо, де сиплеться з неба перший мокрий сніг,—цей куточок—курорт. Зветься: „Риманів-Здруй“. Розташований в близькім сусідстві біля міста Риманова. Гарна місцевість; трое багатих на воду джерел мінеральної, цілющої води; зразково обставлені купелі, розкішно прибрані помешкання. Статистика свідчить, що кожного року сюди наїздило до 12-ти тисяч недужих людей—шукати здоров'я біля цілющих джерел. За кілька тижнів до нашого приходу ще клекотіло тутеньки життя. Але, почувши гуркіт зброї, людність кинула курорт, кинула нагло, не встигнувши навіть забрати деяких річей, до що-денного вжитку потрібних. На розкішно обставлені помешкання, на цілющі джерела, на мармурові купелі налетіла сарана нашого війська: 45-й азовський і 46-й дніпровський полки. Потрощила, понівечила, поруїнувала сарана все, на віщо натрапила. Курорт—нині „являєт від печальний...“

13 листопада 1914 р. Дукаля.

Хоч в ряди годи, а таки доходять до нас гаети, хоч прихватком, а таки доводиться читати де-що. Скрізь і завжди гладенько так пишеться: мир і любов, лад і порядок, милосердність і людяність панують на нашім фронті, між нашим військом, у наших відносинах до місцевої людности... Скрізь і завжди чується „скрежет зубоний“, коли мова мовиться про ворога. Мовляв: не люде—супостати люті!

Читаєш подібну писанину і дивом дивуєшся, бо наш „голуб“—виглядає занадто пофарбованим, вибіленим. Навмисне?

Відповідь на поставлене питання не важна, далеко важніщі факти. З наказу по армії за 1914 р. № 147, § 1 читаємо:

...„Противъ казака 5-й сотни 1-го линейнаго полка Федора Величкина, возникаетъ обвиненіе въ томъ, что 16 сего октября, около 10 часовъ утра, съ двумя другими казаками, пока не обнаруженны ми, ворвался въ домъ священника деревни Свидинъ и, угрожая ему и семьѣ его револьверомъ и кинжаломъ, захватилъ принадлежащія священнику часы, одежду, деньги, лошадей и проч. Затѣмъ изнасиловалъ прислугу названнаго священника, а послѣднему нанесъ ударъ по шеѣ“...

З наказу 12-ї пішої дивізії 5-го листопада 1914 р. № 44:

...„Замѣчено, что въ послѣднее время въ час-

тяхъ дивизіи до крайности розвилось мародерство, грабежи, воровство и т. д.“....

Коли перший наказ торкається окремого, скажемо приватного, випадку, то другий навпаки —узагальнює певне з'явисько, видає патент масі.

Крім офіціальних джерел, неможна замовчати також особистих спостережень. Скажемо—Дукля. Місто маленьке, але спірітусів у ньому знайшлося не зовсім мало. В льохах. А льохи обнишпорювали не тільки салдати—офіцери. Наприклад, дивізійний інтендант Пех. Повне місто раптом сповнило „вскую шатающиеся“. Навіть старий полковник Аблов не вистояв супроти непереможних спокус Вакха. Наш перев'язочний відділ вивіз з крамнички вісім тисяч яєчок... для поранених.

21 падолиста 1914 р.

Ця замітка —перша замітка, яку зроблено на території Угорщини. 19 го падолиста відділ виступив з Дуклі, простоявши в останній з 8-го падолиста і перепустивши через свій перев'язочний пункт 917 поранених. Рушили до Яслиська, лісами, проміж гір. Як вірити даним, позначеним на мапі, шпиль біля Яслиська підноситься догори на 606 метрів. Саме Яслисько особливої уваги не заслуговує: звичайне містечко напів-жидівське, напів-польське. Немов кільцем, як разок намиста, вьються округ містечка австрійські окопи. Тут

мав бути бій, але чорна хмара сама по собі розвіялась, давши лише дрібні краплини. Далі сутичок місцевого характеру справа не пішла,— австрійці одійшли на Угорщину.

Вже ми чималенько їдемо по території Угорщини, але самих мадярів ще не бачили. Місцева людність зве себе „руснаками“, справді ж це — поляки, а коли й руснаки то спольщені в-край. Одягаються чоловіки в кругленькі шапчини, кученькі кундугунки й вовняні—білі, „в напуск“, штани, з червоною прошвою од кишень до низу. Жіноцтво носить вязані кохти, рясні спідниці і поморщені шкуратяні капчики; литки од кісточок до колін шнуруються кольоровим вовняним мотузком. З вигляду—нарід гарний, чепурний і на вроду Богом не обзичений.

Одно, друге, третє—минаємо кілька сел..... власне „згарищ“. Людність вся на очах, стогне, важко зітхає, голосить на попелі колишніх своїх осель. Все випалене; в однім селі, наприклад, я налічив 170 спалених самих тільки хат. А обори, а коморі, а клуні? Коли хати можна ще полічити по цеглових печах, яких не руйнує вогонь, то сліду інших будівель око під попелом не збагне. Поряд з чорними коминами стоять ще високі-високі журавлі біля колодязів. Сум бере, дивлячись на ці застиглі журавлі. Немов це присохи численних шибениць, немов хрести,—ті й другі для мордування, для розпінання безневинного селянства. Справді, селянство замордоване, розіпнуте...

не фізично, розуміється, а матеріально й морально, „обречено“ на тяжкі муки голоду й холоду в люті зімні часи. Оселі палило австрійське військо, — палило свідомо, керуючись вимогами військової тактики.

— Такого лютого, такого жорстокого, безглуз-
дого лиха ми ще ніколи не мали й не чули, —
тужить місцева людність.

22 падолиста 1914 р.

Стоїмо на залізничій станції Мезо-Ляборч (Угорщина), побіч містечка тієї ж назви. Далеко перед нами, ледве чутно, зітхають гармати. Бючись об гори, як спіймана пташка, луна дробиться, розсипається на дрібні скалочки і вщухає десь там, на верховіттях шпилів. Немов стереже спокій тих численних вояків, що навіки лягли спочить, тут, нанизу, у великих братських могилах. Ще свіжі ці могили—кілька день тому всього, як на станції Мезо-Ляборч творилось пекло. Що там напереді: міцні окопи? рясний дощ куль? вода? закрижавілі слизькі косогори? Що там—„каждый хребет“—кажучи словами наказу армії (16 падолиста 1914 р. № 177),—„каждая гора, каждый лѣсъ были задолго, заблаговременно укрѣплены?“ Що там—доводиться „шагъ за шагомъ сбивать противника съ сильныхъ природныхъ позицій, карабкаться по обледенѣлымъ скатамъ, дни и ночи проводитъ въ боевыхъ частяхъ, при сильныхъ мо-

розахъ?“ Дарма все—наперед! „Впередъ... по лѣсистымъ кручамъ Карпатъ, безъ полушубковъ, въ изодранихъ по камнямъ сапогахъ“.

Російське військо гинуло, але йшло, прогнало ворога, і захопило станцію. Сотні вагонів, навантажених всіляким добром, опинились у руках переможців, вони вступили в оселі станції владними господарями... Розповідаючи про все це, залізничні урядовці, що zostались тут, дивуються, навіщо було росіянам, господарям станції, палити одбите добро? Дивуються—і показують на ті численні „ребра“ вагонів, на ті кучугури вугілля на місці станційних будівель, що лишились після страшної пожежі...

22 надоліста 1914 р. Мезо-Ляборч

На землі і в повітрі, скрізь і завжди, стоїть одно: здивованість. Товпляться салдати біля нашого ґанку і здивовано питаються: на-віщо? Запитання „на-віщо?“ вистукують колеса численних „обозів“, що посуваються повз нас; його голосять попсовані телеграфні проводи на зруйнованій залізничній станції Мезо-Ляборч, ним повні маківки довколишніх гір, покорписаних окопами. На-віщо?.. навіщо одступає російське військо? Кидає оці гори, політі власною кров'ю, оцю землю, кожен крок якої було здобуто надлюдськими зусиллями?

Ще кілька день тому справи російського війська вважались „блискучими“. Наш відділ кож-

ної хвилини дожидав наказу—виступати далі наперед, навіть місцевість була більш-менш певно визначена для нашої стоянки: монастир на Краснім Броді. Позавчора пройшла поголоска — „немножко отступила“ 19-та дивізія. Але,—казали,—то нічого, дурниця,—справи блискучі. Вчора я був на головнім шляху, що лежить до позиції. Як густа метелиця, йшли салдати. Обірвані, обтьопані, в стоптаних до краю шкарбанах, иноді босоніж, в самих онучах,—йшли салдати на позицію. Правсруч, на підгір'ї, пелену білого снігу в кількох місцях було поцятовано чорними плямами: готувались „гнізда“ на гармати...

Вночі військо рушило назад. Піхотинці, кіннота, „обози“—геть з Угорщини, в пошарпану об'їдену, обібрану Галичину...

5 грудня 1914 р. Блажєв.

Паралелі... Нехай вам цур, такі ви нудні, огидні. І коли б у ґрунті вашім, у вашій основі, естві, не лежала глибока, гола, не оздоблена фарбами, правда, я ніколи, ні за що в світі не зважився б чіпати вас, мої паралелі!

Дома я купавсь у морі літератури, самої найновіщої, найсвіжіщої. Мій розум, моя істота, безвідносно до інтересів черева, невідступно вимагали цієї *духовної* страви. Вимагають вони й нині, тут на війні. І не маючи не тільки найновіщої, найсвіжіщої, а навіть давньої, лежаної ду-

ховної страви, я жадібно хапаюсь до всяких кусників старих газет, що надходять сюди, як обгортки різних річей; хапаюсь до офіційальних шпарталів, складених дубовою мовою і важкими зворотами. Цими суроґатами задовольняю духовний голод.

Вчора я мав шмат „Русскаго Слова“, датованого 29 жовтня 1914 р. № 249,—в однім місці я вичитав: „...наблюдается у нѣмцевъ и недостатокъ обмундирования. Съ мертвыхъ, какъ сообщалось, они снимають форму и хороняють ихъ голыми“. Дописувач „Daily News“, „ссылаясь на свидѣтеля, заслуживающаго полного довѣрія, утверждаетъ, что многія части нѣмецкаго резерва не имѣють обмундирования... Узявши наведені рядки за вихідний пункт, співробітник газети, захлинаючись з радощів, буде далі кілька прекрасно складених ефемер і, врешті, приходить до безапеляційного висновку: „Общее впечатлѣніе таково, что долго продолжать войну они (німці) не могутъ“. Дурень! Він, цей співробітник, очевидно, не читає офіційальних шпарталів, складених дубовою мовою і важкими зворотами. Навряд, чи й відає про їхнє існування. Інакше, що до нашої армії, він би знав наказ Нач-ка 12-ї пішої дивізії 11 жовтня 1914 р. № 1335 де написано:

„Въ виду недостатка сапогъ, предписываю собирать годные сапоги отъ тяжело раненыхъ при перевязкахъ и съ убитыхъ и выдавать ихъ нуждающимся на замѣну сапогъ изношенныхъ.

Раненихъ же отправлять въ лечебныя заведенія безъ сапогъ“...

Инакше, „радіючий“ співробітник „Русскаго Слова“ знав би телеграму Іntenданта XII арм. корпусу, позначену 15-м вересня 1914 р., № 1088, де єсть такі рядки: „...въ виду все увеличивающейся острой нужды въ обмундированіи и снабженіи, невозможности снабжать укомплектованіе—...интендантамъ принять энергичное участіе въ сборѣ на поляхъ сраженій всего оставленнаго нами и непріятелемъ“...

Нарешті, просторікого язика співробітничкового могла б приборкати телеграма того ж корпусного інтенданта (22-го подолиста 1914 р., № 2223), що починається з слів: „Начальникъ Штаба армії приказалъ принять самыя настоятельныя мѣры для собиранія... обмундированія съ больныхъ и раненыхъ въ госпиталяхъ и на поляхъ сраженій, въ виду полного израсходованія ихъ въ тылу“...

Паралелі... нехай вам цур, такі ви нудні і огидні. І коли б в ґрунті вашім, у вашій основі, єстві, не лежала глибока, гола, не оздоблена, правда, я ніколи, ні за що в світі, не зважився б чіпати вас, мої паралелі!

10 грудня 1914 р. Ближнє.

Чи роблю якусь роботу, хожу чи стою, а з думки не йде вірш Шевченка: „Мені однаково,

чи буду“... Особливо ж ті рядки, де сказано: „і в
огні її, *окраденую*, збудять“,—просто на самі-
сенькім кінчику язика вертяться. Цілий день.

.....
Маленька, але красномовна рисочка з на-
казу VIII армії 1914 р., № 184.

„Августѣйшій президентъ академіи наукъ
обратился къ верховному главнокомандующему
съ ходатайствомъ сохранить въ неприкосновен-
ности галиційскія ученія учрежденія и, вообще,
всѣ памятники исторіи“.

Ясно: Бог одвернувся од галицьких учених
закладів і, взагалі, од усіх пам'ятників історії,
коли для охорони їх треба було аж протекції
президента академії з царської родини. Чи не
дрібним же, не смішним опісля цього видається
голос про „варварство“ німців, що зруйнували
під час військової баталії Реймський собор і
книгозбірню в Лувені?!

.....
...„і в огні її, *окраденую*, збудять“, — про-
сто на самісенькім кінчику язика вертяться.
Цілий день.

12 грудня 1914 р.

В Австрії—сьогодня Різдво. Ранім-рано сьо-
годня, коли по місцях божої служби залунає ве-
личня пісня: „Слава в вишніх Богу, на землі мир,
в чоловіцях благовоління!“—на позиціях грізно
ревітимуть гармати, блискатиме смертовбивчий

вогонь. І не тільки вогонь—ще й інші речі нагадають сьогодні австрійцям про гірку дійсність. Мало хто сяде сьогодні до столу в рідній халупі—вона спалена. А в котрого халуца й збереглася—не знайдеться з чого приготувати святкової трапези: всі достатки, вся убога мізерія, навіть горшки й миски зрабовано, понищено... Вчора до нас і поз нас—на перев'язочний пункт і мимо пункту—плинули широкі синьо-блакитні потоки австрійських вояків з позиції. На перев'язочний пункт—поранені, мимо-бранці, полоняники. Поміж піхотинців багато кавалеристів. Кажуть, коней давним-давно немає у війську, так кавалеристів в-одну гущу з піхотою послано на позиції. Ці поранені й полонені—наслідок упертих боїв останніх днів. Після того, як наше військо австрійці нагло погнали з дуклинських перевалів, ми опам'ятались тільки біля Гашова. Верстов за 120 од колишніх своїх передових позицій. Підспіли до нас свіжі сили—ополченці, лави наші зміцніли і—сталася одсіч. Австрійців знову потурено поміж Карпати, в напрямі до Угорщини. Наш відділ також має наказ—негайно евакуювати поранених до тилу й рушати слідом за військом дивізії. На Дуклю.

23 грудня 1914 р. Дукля.

Відповідно закону, всім салдатам, як пораненим, так і команді повинно видавати на харч м'ясо. Але казна ні м'яса, ні живої худоби не

постачає,—„часті войск“ мусять самі дбати, поповняти запаси. Вчора й наш відділ „дбав“. Просто-на-просто вирядив кілька салдатів на околишні села шукать і гнать до канцелярії скотину—за „плату“. Біля канцелярії утворився справжній базарь. Ревуть корови на налигачах, а коло кожної з них селянська семья. Мати й дітки,—батька нема, відбуває військову повинність Францу-Йосипу. Сльози, крик—лишенько! Ніхто не хоче прощатись з корівкою, єдиною втіхою і „кормилицею“ в це лихоліття, в ції важкі і страшні часи.—„Скільки просиш?“—підходить завідуючий господарством до жінки, облитої сльозами.—„Не можу... на Бога, не можу продать, ошадіть!“—„*Повинна* продать! Скільки корон?“ Перед неминучим „повинна“—владарка корови в свою чергу „повинна“ капитулювати. І жінка, мліючи з жалю, робить останнє зусилля, останні конвульсії—адресується до серця „покупця“. Вона малює своє становище: „хліба нема, добро зрабоване, раз-по-раз по селу нишпорять козаки, лапають (беруть) курей, тягнуть останню лахманину“...—Не мели дурниці, скільки корон за корову?—Двісті-п'ятьдесят...—Вісімдесят корон,—на, бери!

„Купля“ відбулася.

Селянин Степан Більчик, напівінтелігент, ховаючи гроші за корову, казав:—„Сховаю далі, в халяву. Инакше козаки однімуть,—вони обов'язково перестрінуть мене на дорозі, бо бачили, як

од мене поведено сюди „на продаж“ бидло (корову)“.

25 грудня 1914 р. Дукля.

Три душі нас обідало сьогодні... власне не обідали—полуднували. Мене й лікаря,—не належних до „боевих сил армії“,—одзначали великі червоні хрести на лівицях вище ліктя. Символ миру, символ милосердя і любови. Третій наш кумпанієць—офіцер, що тільки-тільки прибув з передових позицій, з авангарду. Він їв, але мало звертав уваги на страву, їв механічно. Душею й думками офіцер був ще там, звідки прибув: на позиціях. І говорив—говорив захлинаючись.

...— З австріяків кенські вояки, а ще гірші психологи...

Лікарь пильно глянув на офіцера. Але не встиг рота розкрити, як офіцер задріботів:

— Так, так... З нашої літератури, з сутичок з нами, росіянами, до часів війни, австріяки могли спостерегти, що ми — нарід релігійний, охочий розводити всякі теревені, всякі „сенти-менти“. Ну, а взявши це спостереження за вихідний штанд-пункт, неодмінно послідовно дійдеш до того, що коли-коли, а Різдвяної ночі і релігійність, і „сенти-менти“ повинні прокинутись, повинні нагадати про себе з особливою силою. Ще-б пак! Дома жіночка-чепурушка, дітоньки-квіти... дзвони грають-переливаються на дзвіницях. А ти, коханий чоловіку жіночки-чепурушки, ніжний татусь

діточок-квітів, богомільний паравіянин своєї сільської церковці — мусиш сидіти в шанцях на передовій позиції, як кріт у норі, гибіть на холоді... Як не прокинутись, як не заговорити і релігійности, і „сентиментам“? Я запевняю вас, панове, Богом божусь, що австріяки так власне й міркували, як оце я вам розказую. А поміркувавши—рішили й підписали: „нехай собі росіяне „розводи розводять“, не до бійки їм тепер. А ми тим часом одпочинемо, „подтянемся“. Рушниці на-бік—заспокоїлись. Раденькі, що дурненькі! Я згоджуюсь, пристаю на те, що, дійсне, наш брат, росіянин, здатний на всякі „розводи“, але не на війні... Різдвяна зірка добре прислужилась нам, стала у великій пригоді—шлях освіщала. Ми й спобігли голубчиків... Батальйон, а може й більше. Свиснули кулі, брязнули багнети... за кілька хвилин живої душі не лишилось од австріяків. Упорались, за милу душу; синьо-червоними цятками помережали білий сніг закрівавлені трупи, як мережкою... Слава Богу, різдвяний бенкет справили, є чим похвалитись, порадуватись у велике свято! Командир...

Двері до нас нагло одчинились, спритно вхопивсь у хату гурток хлопчиків-поляків з „звіздою“, з „козою“, в чудних строкатих шапках. Колядники. Молоді голоси, посівши, перервавши войовничу, кріваву розмову офіцера, чистим невинним сріблом задзвеніли:

Co wczora z wieczora
Z niebieskiego dwora
Pszyzšla nam nowina—
Rodzi Panna Syna...

Співали про те, про віщо свідчили червоні хрести у нас на лівицях, про сьогоднішнє велике свято—свято народження Того, Хто сам пішов на хрест, прийняв смертні муки ради запровадження на землю, межи людей, миру, любови і милосердія.

— Нате ж вам за вашу працю, — витяг лікарь „кредитку“. Але колядники заметушились, напербій заговорили:

— Наші татусі на війні. Домівки наші зработовано. Їсти біг-ме чого. Не грошей—хліба кавалок просимо.....

Здалось, що хрест у мене на лівиці зайнявсь вогнем, на душі похололо. І соромно, соромно зробилось... за людей.

Грудень, 1914 р.

Наказом 12-го армейського корпусу 1914 р. № 38, адресованим до війська, оповіщено:

— „По відомостях, германська армія має запас пробірок з холерною культурою, зготовлених у Берліні, з метою отруювати колодязі, звідки бере воду супротивник“.

Тільки вдуматись, вглибитись у наведені рядки! А надто поставивши їх поруч з цією сен-

тенцією автора начерку „Послѣдняя война“— Д. Брушковського:

„...і всі ці наново витворені „невсипущим“ розумом людським винаходи обертають страшну свою силу на цивілізацію, що їх же й породила, руйнують ґрунт, з котрого сами вони виросла“...

Холону, німію од жаху і—кладу перо.

6 січня 1915 р. Дукля.

Вона лежить під моїми ногами, жалка, безпомічна, як простоволоса, розтоптана жінка,—

— Дукля.

Гора досить висока, на якій я нині стою,—стою серед білого снігового моря, під самою хмарою. Який простір, яка широка воля! Чую, щось дуже, якісь гордощі палахкотять у грудях. Ні, не гордощі—прокинувся і заграв у серці живий живчик життя, почуття гідности людини. Гордо зводиться чоло—і не хочеться дивитись під ноги, ген туди, в долину, де лежить розпістерта, жалка й безпомічна Дукля, нагадуючи простоволосу, розтоптану жінку.

Дукля колись жила, цвіла, клекотіла. Функціонували дві зразкових, кілька-класових школи; вухо богомільного мешканця завжди тішили прививні згуки мелодійних дзвонів двох місцевих костьолів; поруч костьолів, „во славу Божу“, працювали ченці-бернардинці у своїм монастирику. А жиди,—патріярхальні, пейсаті жиди,—гандлю-

вали. Жваво, спритно гандлювали, скуповуючи й перепродуючи бакалію і крам „блататний“, яйця, а найпаче—горілку. Австрія й Угорщина, русини й маляре, поляки й німці—такі були продуценти й споживачі Дуклі.

Вибухла війна, брязнула зброя, і все розвіялось, зникло, заніміло. Розтало, яко віск од лиця огня. Правда, під час першого мого знайомства з Дуклею,—це було 8—19 падолиста 1914 р.,—тут де-що ще лишалось. Але... при мені, одчинивши силоміць крамницю, дивізійний інтендант Пех ввесь крам „блататний“ склав на хурманку і повіз до себе. При мені вчинили на вулиці змажку офіцери нашої і 19-тої дивізії, кому повинна належати бакалія з другої розбитої крамниці. Нарешті, льохи з напоями розграбували салдати... кілька азовців і саперів навіки захлинулись у горільці, а в нашій відділі 12-ть салдатів покуштували безрезової каші за піяцтво.

Було одного разу—австріяки потиснули російське військо назад і сами вступили до Дуклі. Кажуть, місцева людність з великих радощів справила для австріяків—„баль“. З останнього вистаралась.

А потім ввійшло знову російське військо в Дуклю. Стоїмо на зімових квартирах. Жменька миршавих, обтіпаних жидів і жиденят, що тут лишилися, що-дня стукає у двері до нас і кландає, простягає руку:

— Згляньтесь, дайте кавалок хліба, грудочку цукру.

Крім жидів і жиденят, у Дуклі ще лишились дві повії самої низької марки. Разом з ласками, вони обділяють також салдатів і поганою хворобою.

Нудно жить, важко. Щось гнітить, хилить до землі. З нудьги пішов на гору, глянув. Який простір і воля! І тут—щось дуже, якісь гордощі запалахкотіли в грудях. Ні, не гордощі,—прокинувся і загравав у серці живий живчик життя, прокинулось почуття гідності людини. Гордо зводиться чоло,—і не хочеться дивитись під ноги, ген туди, в долину, де лежить розпістерта, жалка і безпомічна Дукля, нагадуючи простоволосу, розтоптану жінку, являючи собою зразок глузування над гідністю й правом людей.

17 січня 1915 р.

Два дні тому, 15-го січня, у Дуклі пролунав револьверний постріл.

Ветеринарний фельдшер першого горного парку, першого горного артилерійського дивізіону Опанас Коломієць-Мазанюк застрелив свого начальника-командира, поручика Серветника.

— Одразу на смерть.

А потім Коломієць-Мазанюк націлив дуло револьвера на себе, пробив голову, але дух у тілі

зостався. Тепер його покладено до нас у шпиталь: гоять.

Не кажучи про війну, у тихомирний час всякого „нижнього чина“, що зважиться звести руку на начальника-офіцера, чекає неминуча смерть. А на війні й поготів. Закони війни суворіші, дисципліна міцніша. Цього не міг не знати ветеринарний фельдшер Коломієць-Мазанюк. Одначе він зважився на такий страшний крок.

Питаючи себе самого, що таке, яка причина могла спонукнути нещасливого чоловіка Коломійця-Мазанюка взятись за револьвер, я в однім певний твердо. Я вірю, що до такого вчинку ні за що в світі не могло б призвести батьківське відношення (відповідно дисципліни) командира Серветника до своїх підвладних—„нижніх чинів“.

з лютого 1915 р. Барвінок.

22-го січня, наш перев'язочний відділ, попрощавшись з Дуклею, переїздив у с. Барвінок, ближе до позицій. По дорозі нам стрічалось багато полоняників-австрійців. Цілі великі гурти. А вже в Барвінку я зуспив великі партії зброї, численну збірку страшних кулеметів, свіжодбитих од австрійців. Правди про наступ на австрійців російського війська (20 січня) я дізнався тільки сьогодні, з офіційного паперу—наказу 12 п. дивізії 1915 року № 14;

...„За ввесь час... довелось наступати по горах глибоким снігом, майже без доріг, часто перебродячи ріки, не маючи „обозу“ 1-го розбору, не дістаючи гарячої страви через неможливість перевезти кухні, без допомоги артилерії, кулеметів і сусідніх частин війська, працюючи сливе виключно багнетами і, головним чином, вночі“...

Округ „дому мисливців“, де стоїть наш відділ, манячить багато безвісних хрестів; могили запали і ями вщерть сповнились водою спід снігу. Вийти з кімнати тепер не сила: оті хрести і ями несподівано оживають, множаться без кінця й краю і щільним кільцем обступають тебе, як німий докір, як важкий відгомін того, що сталось після темних, морозних ночей, коли російське військо, перебродячи ріки, голодне, ринуло на ворога...

.....
Рано й вечір, з яскравими ознаками безмірного страждання на обличчах, приходять до нас жінки, підлітки, хлопчики й дівчатка. Вігають:

— Слава Ісусу!

— На-віки. Що скажете?

— Хліба, кавалочок хліба дайте...

Села випалені, мужчини стали під зброю у війську. Жінки й підлітки — старцюють. Єдина рада!

11 лютого 1915 р. Розадомб.

...Скрики і кров у перев'язочній. Але це досить відома, вельми знайома картина. Очі при-

звичаїлись, нерви притупились—не реагують на скрики й кров.

Двері у перев'язочну одчинились так саме, як одчинялись до цього безліч разів. Але на цей раз на марах лежав пацієнт далеко не звичайний. Великий, кремезний чоловіча, вигляд одвертий, гарний. Пишні, чорні вуси, високий лоб. В очах світиться святая святих людини—розум. Питаю: маляр?

— Босняк.

Босняк цілком безпомічний, шматки гранати поцілили йому в поперек з правого боку. Там тепер прикипіла сорочка й шмаття мундиру—все в крові.

Заблищали ножиці в руках фельдшерів. Але не встигли вони гаразд ще зрізати закріплене шмаття, як вся перев'язочна сповнілась нестерпучим смородом. Лелечко! Брудні, непромиті рани загнилились... гниє живцем чоловік, як падло!

Дихать немає чим, треба б швидче на свіже повітря. Одначе, я не годен ворухнутись—прикипів на місці. Мов заворожений, дивлюсь пораненому просто в-вічі. А розум мій, на манір шапеля, точить болюча думка, що близько-недалеко вже той час, коли те, що світиться нині в очах босняка, святее-святих людини—розум, погасне навіки.

.

У Розадомбі манісінька православна церквіця. Така маленька, немов квіточка. Мадяри ставили у ній коні, спалили ризи і всякі церковні причандали. На-додаток постріл з канону поцілив у баню церковці, прошив її наскрізь і один бік цілком покостричив.

Так і стоїть бідолашна церквіця з покостриченим боком.

Під нею ми поховали босняка.

19 лютого 1915 р.

Нотую ще одну рисочку війни,—нотую без всякого освітлення, так як вона єсть сама по собі. Маю на увазі наказ VIII армії, оголошений межі військом начальником штабу XII арм. корпусу 6-го лютого 1915 року, № 1539. Ось текст наказу в перекладі на українську мову:

„№ 72672. Останніми часами до відому мого почали доходити нарікання на офіцерів і класних чинів корпусних і армейських тилових інституцій, що вони поводяться зовсім не так, як того вимагає їхня гідність, і тим дискредитують значіння офіцерства перед салдатами. Відживає не тільки піяцтво, категорично заборонене ще насампочатку війни, але й зловживання піятикою, офіцери на підпитку з'являються на вулицях з „жінщинами“, їздять з ними на казенних автомобілях, екіпажах і т. и. Зло велике, передовсім через те, що відбувається воно перед очима салдатів і демора-

лізуюче впливає на останніх. Прошу вас найсамперед нагадати п.п. офіцерам і класним чинам, що їх „долг“, присяга, що вони дали, обов'язують їх бути зразковим прикладом; потім вимагати від начальників, аби уважно пильнували за своїми підлеглими і тих офіцерів і класних чинів, які не відповідатимуть своєму призначенню, карать безощадно, як найсуворіще“.

Ще про офіцерів—але російською мовою, словами наказу (нач-ка санітарної управи VIII армії 1915 року № 6): мовляв, за що ^їкупив—за те й продаю.

„...Офицеры посылають много нагграбленныхъ вещей въ Россію, своимъ семьямъ. Посылаются экипажи, сервизы, даже цѣнная мебель. Какою позоръ, какая гадость! Все это идетъ черезъ Львовъ“.

1 березня 1915 р. Розадомб.

Одного разу наш Перев'язочний Відділ спинивсь на кілька день в містечку Риботиче. Це було ще в минулім 1914 році. Майже так, як по всій Галичині, осередок містечка купається в ароматі „гірких трав і прісного хліба“: захряс жидовою. Тут жидівські житла, блаватні гандлі і спиритусові шинки. По околицях містечка купчиться сільська людність, той об'єкт, над яким сини Ізраїля до-схочу випробовують свої гешефтмахерські експерименти.

Таке Риботиче.

Перед тим, як нам спинитись, Риботиче одного разу було вже звойоване російським військом. Але обставини одмінились, виникла необхідність зробити складний тактичний маневр. Російське військо було одсунуто назад, і Риботиче опинилось наново в руках австрійців. Правда, не довго вони тутеньки хазяйнували, — ми ото спинились у містечку перепочити після тієї біганини, що мала у своїй основі уперте переслідування австрійців, що втікали безоглядно в напрямі до Карпатського краю.

Живчик цікавості у мене ніколи не завмерав, завше кидався прискореним темпом. Не встиг відділ отаборитись гаразд, як слід розташуватись, облюбувати квартиру, а я вже подався вздовж містечка, почав придивлятись до особливостей місцевого життя, шукати цікавих, вартих уваги куточків. Екскурсія кінчилась досить несподівано. Я знайшов водоспад обіч містечка між кам'яними скелями, такий славний, такий граціозний, що потім завше, доки стояли в містечку, ходив-любував з цієї водяної дзвінко-перлистої мережки.

Одного разу щось наверху зешелестіло. Звівши очі, я вгледів на скелі селянина, — там, де родиться граціозний водоспад. Чоловік держав у руках свіжо зрубаного кия і привітно до мене осміхався. Далі зліз до долу. Слово за словом, ми розговорились.

— Вірите, — казав чоловік: самому мені не йметься віри, що я живий, що стою тутка, розмовляю з вами.

— Як так?

— Ви—слав'яне. І ми—слав'яне. Рідна кров. Отож скоро прибуло ще першого разу до нас ваше військо, ми поставились до нього прихильно. Чи треба папі, чи вівса, дробини, худоби на-заріз,— продавали. Це спостерегли жи́ди, намотали собі на вуса. А одійшло ваше військо, прибули австрійці, — жи́ди й виказали на нас австріякам. Мовляв, ми, се-б-то наші селяне, братались, накладали з вашим військом, допомагали йому, не утрудняли, а полегкість робили його становищу. Лелечко, що коїлось тут! Багатьох селян замордували, почепили на бантинах австріяки... Я переховався у ген тих, що на скелі, хащах. Бачите?

Могло бути так, а могло бути і не так, як розповідав селянин. Сказано, язик без костей. Дуже легко селянин міг перегнути язика на бік брехні, вигадать оту небилицю, дурницю про жи́дів і австрійців, щоб... підобритись до мене, розжалобить і примусить щедро розшморгнути грошового капшука.

Так я міркував, силоміць розбуркував у собі скептицизм, сам себе застерігав бути обережним. Одначе, вступаючи другим разом,—17 грудня 1914 р.,—у Дуклю, після такої ж саме історії, що віддала була на час до рук австрійців Риботиче,—я наново почув про підступну поведінку жи́дів. Почув од багатьох людей у далеко ширшій масштаб. Скептицизм мій захитався,

обережність почала зникати. Натомість в душі заворушилось питання: вірить?

Так, вірить! Глас народа—глас Божий. Жорстокість і підступність жидів нині також стверджено офіційно,—в телеграмі командуючого VIII армією, оголошеній разом з наказом нач-ка штабу 12 арм. корпусу 22 лютого 1915 р., № 2289. На майбутні часи, залишаючи ту, чи иншу завойовану місцевість, в цілях охорони людности од жидівських наклепів і жорстокости, повелено брати зм'яз жидів заложників по кілька чоловік. За кров селян, пролиту з вини жидів, заложники повинні відповідати власною кров'ю. Виясняючи, який шлях довів до подібної міри, командуючий армією пише, що міра ця „является вынужденнымъ результатомъ шести-мѣсячнаго долготерпѣнія и незыблемаго убѣжденія въ нелояльности и жестокости евреевъ къ мѣстному населенію“.

Рядки, які я навмисне залишаю в першотворі, не перекладаючи на українську мову: щоб уникнути назавжди можливих думок і балачок про невідповідний переклад їх.

12 березня 1915 р.

В спеціальній літературі є не мало вказівок, що війна, що засоби для винищення людьми людей, мають свої гуманні, народолюбні боки. Наприклад: кулі. За сучасної війни російською державою вживаються так звані гуманні кулі, на

взірець шпеника, загострені на переднім своїм кінці. Конуси. Австрійці оперують тупими, мало-гуманними кулями. Крім того, в австрійців про-хоплюються кулі розривні, осуджені міжнародними конференціями, цілком заборонені до вживання на війні, як антигуманні. За сім місяців сучасної війни ми, її учасники, остільки призвичаїли очі, що одразу, без жадного вагання, можемо сказати, кого з салдатів і якою саме кулею поранено.

Російський конус, загострена гуманна куля, впиваючись у тіло, майже непомітно, манісінькою дірочкою, на своїй путі дробить кості на кострицю і, вилітаючи з тіла, робить страшенні розриви м'яса. В долоню—дві завбільшки. З такими ж саме результатами б'є розривна куля. Ні більш, ні менш. Що ж до тупих, напівгуманних австрійських куль, вони в дійсності найменш страшні. Як упилаась, так і вилетіла з тіла вузенькою дірочкою, крапельночкою, зікратіщою на вилоті.

Отже виходить, конус доводиться рідним розривній кулі, як брат—сестрі. Це фактичний бік справи. Але, як сказано вище, конус по теорії, на цей раз сильніший од фактів, вважається гуманним, недоторканність і добра слава конусу—забезпечені. Розривній кулі виголошено війну: відповідно наказу російського начальства, всякого австрійця, спійманого з розривними кулями, повинно розстрілювати. На таке розпорядження австрійці відповіли розпорядженням з свого боку. За одного австрійця, розстріляного за розривні

кулі, вони постановили розстрілювати двох полонених росіян.

Як видно з наказу III армії, 28 лютого 1915 р. № 228, верховний головнокомандуючий був звелів:

„За кожного невинно розстріляного нашого салдата, розстрілювати чотирьох австрійців,—у нас австрійських полонених на це вистарчить“.

29 березня 1915 р. Кісгомбас.

Рушили наперед, вглиб Угорщини, верстов за 10—12-ть—в Грибів, або, по новому мадярському назвиську—Кісгомбас. Мавши у свій час, до війни, двадцять п'ять сімейств русинів, Кісгомбас нині лічить у собі всього п'ять сімейств. Але й ті—дуже проблематичні, не семьи—обгризки якісь. Чи то боячись шпіонажу, чи просто потрібуючи робочих рук на різні військові потреби, мадяре останніми часами почали забирати з собою всіх мирних селян з тих сел, якими відходять їхні полки вглиб Угорщини. Так було і в Кісгомбасі,—нині тут одну семью складає єдиний чоловік „газда“,—його випадково поминуло те око мадярське, яке запримітило його жінку „газдиню“ і приневолило її піти з військом; в іншій семьї трапилось якраз навпаки—в полоні у мадяр опинивсь „газда“, ще в іншій семьї на хазяйстві лишилась сама дівчинка: батька й матір її мадяре з собою погнали, а вона перехова-

лась, і т. и. Двадцять селянських осель, двадцять господарсько-економічних кубелечок стоять порожніми. Сумом віє од них на душу. Здебільшого стодоли порозкривані: солома з крівель пішла на покорм для військових коней, а крокви з латами голіють проти неба, як ребра. Хати—пустки. Одного разу сюди прилинули селяне „з тилу“: об'їдені і обібрані раніш за кісгомбасців, вони забрали все, що можна було забрати, і все, що знайшлося у покинутих оселях... Грабує знищений брат у знищеного брата—довела війна!

26 квітня 1915 р. Писарівці.

Праворуч од Кісгомбасу—останньої стоянки перев'язочного відділу, десть біля Горлиці, на сполученні X і XXIV корпусів, стався „прорив“. Російське військо вклякнуло перед натиском австро-германців, бойові лави мусіли розступитись. Рівняючи фронт, залагоджуючи „прориви“, рятуючи шляхи для вивозу військового майна за межі ворожого досягнення,—російське військо вдарило „отбой“, посунулось назад. Відділ рушив з Кісгомбасу 22 квітня. Ночували ми в Розадомбі, а ранком подались на Кістовас, на Габур. День змогла темна ніч, почались височенні гори і погані шляхи. Хоч з великим зусиллям, але перемогли всі труднощі, не спали ні на волосок всю ніч, навіть не відпочили, а на ранок опинились в Габурі. Всі ми добре знаємо, що відпочинок і лю-

дям і коням конче необхідний, але ворог за плечима. Гаятись і вагатись нема коли,—їдемо на Яслисько. Поголоски про нашу безпорадність гудуть звідусіль, як дзвони. Обіч дороги—великі вогнища: російські інтенданти нищать провіант і фураж, позбавлені можливості вивезти, обрятувати цей дорогоцінний для війни скарб. Скарб, якого ми в часи тиші ледве не кландали і доставали завжди одну відповідь: запаси всі вичерпані. Одного з салдатів нагло вхопили корчі, а через півгодини бідолашний віддав богові душу. Страх холодною гадиною плазує по жилах, стукає в мізок: холера?! Нехай і холера,—ніколи робить дослід, вживає забезпечуючих заходів. Труп опинився в ямі, ледве притрушений землею—немає часу ховати, як слід. У Яслиську малесенький перепочинок,—рушили на Новотанець. Шляхи неможливі, гори неприступні. Скупчилось „обозів“—десятки тисяч хурманок. Валка ця простягається не менше, як на шість верстов. Метушня. Справжня гуща з сирівцю. Другу ніч не спимо, люде як варені. Два дні і дві ночі коні в хомутах, без корму; два дні і дві ночі осідланий кінь підо мною.

Позад нас лопаються бомби, шрапнель і гранати. І ні краплі-цяти вони не страляні, навпаки дуже ефектні. Особливо вночі: як феєрверки своєрідної краси й сили. Тільки, дивлячись на них, робиться якось моторошно і тоскно на душі. Певне од свідомости того, що ці своєрідної краси

і сили феєрверки мають у своїй суті, в кінцевій цілі своїй, смерть і кров... дуже багато крові! Обіч казенних „обозів“, посовується инший „обоз“, прикрашений цивільними строями чоловіків, хлопаків, жіноцтва і дітей. То місцева людність, зібравши свій убогий скарб, нещасливу мізерію колишніх своїх господарств, утікає в наш бік перед приходом свого війська. На запитання, ці втікачі, з притиском на літері „о“, відповідають:— „До Росії мандруємо“. Не тільки салдати, офіцерство гомонить:

— Видко, гарна цяця австрійське військо, коли свої ж люде від нього тікають, як од чуми! Знизують плечима і складають дифірамби австрійській людности за ймовірливість і прихильність до Росії, тим самим вихваляючи головним чином самих себе. Мандрівка людности з рідних осель, обтяженої котомками за плечима, з дітьми на руках, побіч злидєнних хурманок, навантажених мізерними річами сільсько-господарського вжитку,— зъявище не нове. Минулий час сучасної кампанії показав, що виникає воно неминуче, мов кара Божа, скоро два ворожі табори наближаються один до одного. І, якою підбійкою не підбите, воно само по собі, як таке, справляє важке вражіння. До такої міри важке, що— „не став би дивитись, хотів би забути“...

11 травня 1915 р. Малнів.

Сьогодні, на другий день Зелених Свят, я ходив слухати уніяцьку одправу. І була хвиля, що сльози застелили мені очі. Це сталося наприкінці служби; перед престолом, при одчинених навстіж царських вратах, на колінах став пан-отець; по церкві до одного клякнули навколюшки паравіяне. Злившись в спільну семью, пан-отець і паравіяне зачали пісню-молитву, журну, тремтячу, хапаючу за душу. Спочатку тричі проспівали проплакали: „Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!“ Потім розпочали куплетами, або строфами:

— Од наглої смерти, молимо, Ісусе, спаси нас!

— Од насильства прикрого, молимо, Ісусе, спаси нас!

— Од війни спаси нас, Ісусе, молимо! І т. д.

Наприкінці:

— О, Ісусе! о, Ісусе! Ісусе, сину Марії, змилуйся над нами!

— О, Маріє! о Маріє! Святая мати Ісуса, зглянься на нас!

Здавалось, разом з словами пісні-молитви, молитвенники шматки серця одривали в безмежній роспуці. В крові цієї роспуки родилась, зростала думка, виринала і линула за журно-тремтячими згуками по городах і „весах“ Галичини, по оселях самих молитвенників. І линувши, натикалась на жак. Так, це ж їм, і без того вбогим галичанам, судилось взять на свої плечі нужденні, всю

вагу, весь страшний тягарь сучасної війни. Час од часу, день за днем, то одна, то друга з ворожих армій в ході боротьби витоптує їхні ниви, руйнує достатки, обїдає все, що знаходиться в господарстві, а саме господарство палить. Як же тут не впадеш на коліна і з кров'ю в серці не звернешся в безмежній роспуці до єдиного заступника, єдиної поради й утіхи в часи лихоліття—неба:

— О, Ісусе! о, Ісусе! Ісусе, сину Марії, змилуйся над нами!..

15 липня 1915 р. Матов.

Зараз кружляє над нами непевний, зловісний птах—ворожий „фарман“. Коли кружляє, треба сподіватись баталії, особливо упертої, особливо інтензивної. Хоч, мовити правду, бої за останні часи майже не стихали ніколи, вибухаючи то з більшим, то з меншим завзяттям. Починаючи від 17 червня б'ються все на однім місці, в околицях ріки Буг. Були моменти, австрійці просмикались трохи у наш бік; з свого боку й російське військо не раз тисло австрійців „на онь пол“, за річку, геть далеко. Але поспіхи такі вважаються частковими, загальна справа стоїть, як стояла. Відповідно до бойових моментів, ми також рухаємось зі своїм відділом: один раз направо, другий—наліво, або крок наперед, крок назад. Нині стоїмо (другий день) на російській території. Державна кордонна межа дуже поламана, раз-у-раз клинцями

та зубцями вганяється коли не в Австрію, то навіпаки. Наприклад, стоїмо ми зараз, як я сказав уже, на російській території, а поперід нас далеко вклинюється Австрія. Притулком нашим є гарненький панський будиночок. Жив тут якийсь пан Закревський і жив не погано, вважаючи на коштовні меблі в будинку, на численні картини, на розкішні квітники, на його комори, обори й стодоли—в економії. Гуркіт гармат примусив пана Закревського одцуратись всього добра, наживати п'ятами на нагріте кубельце. Змандрував кудись. Ми мусіли сами порядкувати у панському будинку: винесли коштовні меблі, а на паркетну підлогу настелили соломи і поклали закріпавлених поранених. Без сумніву, у панському палаці колись лунала весела музика, тепер лунає журний стогін недобитих салдатів.

II жовтня 1915 р. Довгошия.

...Мій візит в маєток місцевої княгині.

По дощі, сльоті і лихій годині ходив я в маєток. Але на зважаючи на всі ці не вигідні умови, на багно і холодну осінь, що немилосердно жорстокою десницею опанахала ризоньку зелену з княгининського парку, я був вражений розкошами, певницею—остатками, скалочками колишніх розкошів, блиска і шику гнізда ясновельможної. Просторий, чудової архітектури палац, з безліччю всіляких витівок, прикрас, вигод, ганочків і під-

дашків, збудовано так, що він повинен милуватись на свій вигляд у дзеркалі води величезного ставка. На ставку жили леbedі білії. Милували око численні острівки-оазиси, недбало роспорошені по широкім лоні срібної водяної поверхні; на островах оазах — скульптура: стоять хитроумні, немов з тонкого мережева виткані, альтанки... Невблагана, руйнуюча „длань“ війни, — цього божевільного вандалу з вандалів, — торкнулась цієї краси: спустила воду з ставка, в намірі поласувати ситим свіжаком, викоханим виключно для княгининської кухні; „обезносила“ і „обезручила“ (футуризм?) скульптуру; вистріляла лебедів білих.... Нині, чалапаючи по замуляному дніщі ставка, тужить по колишній красі єдиний лебідь, що якось уникнув смертельного свинцю; та воздушні гребельки, перекинуті з острівка на острівок, ваблять піти по них і подивитись на ті сліди варварства, якими так тяжко заплямовано артистичні альтанки — скульптурні вироби.

Іду в сад, — натомісць груш і яблунь журно дивляться на мене якісь деркачі, інваліди, з потрощеними гілками, з обгризеними кінцями стовбурами. Жива огорожа... з неї військом зроблена кошара для овець. Ось передо мною оранжерея — теплиця для чужосторонніх рослин. Зроду ще я не бачив таких розкішних, таких дивовижних, в такім великім числі представлених примірників флори гарячих тропиків. Застав салдатів — стоять під лапато-драбчастим, зеленомясистим шатром пальм,

обламують гілячки з них, скубуть волохатий мох на стовбурах і, регочучись, дивуються, на віщо вони здались панам отакі рослини, як ції пальми? Забачивши мене, „чудо-богатири“ в суто-щирій шкурі мародерів слизнули крізь дірку в стіні теплиці, що пробила австрійська бомба.

1 січня 1916 р. Ревкаючи.

Чотири дні тому дивився на грандіозну артилерійську бійку. Бійка провадилась на великім займищі, верстов сорок впродовж фронту. Канонада не замовкала ні на одну хвилинку, і гуркіт остільки був дужий і гучний, що вуха закладало. Справжній „ураганный огонь“!

Я вибрав місцевість поперед далекосяжних гармат. Знаряди свистіли через голову, але не могли мені зашкодити, хіба випадково, з дурного шалу. Гарно було дивитись, як раз-у-раз над австрійськими окопами блискали вогники шрапнелі, зоставляючи замість себе легенькі хмаринки білого диму, і падали бомби. То тут — то там, де впаде бомба, раптом вихоплюється з землі стовп порошу,—вихоплюється з такою сквапливістю, як пущений водограй; поволі цей стовп роспилюється, прибірає чудових форм, блідне, і мляво тане. А натомість, в інших місцях, поруч, спереду, позаду—вже вихопились з землі і міняться і мліють у повітрі нові, свіжі водограї чорного порошу...

24 лютого 1916 р.

Особлива властивість сучасної війни—воєнно-польова цензура. Розвинута до самих найширших меж, до максимуму. Їдучи з відпустки, я мав своєю товаришкою „по купе“ жінку офіцера, жінку — цензора воєнно-польової цензури. Такої морально-огидної, цинічно-брудної особи мені досі не доводилось бачити, не доводилось зустрічатись на віку своєму. Зовнішні прикмети: у руках примірник творів Гюї-де Мопасана. Не чита—смакує. І ось ця читачка призналась, хто вона. А потім, сміючись безжурно, цинічно заявила; „Перечитувать чужія письма очень интересно. Ужасно много интереснаго пишутъ домой авторы писемъ.“ Я спитав, чи смашна людська кров?

26 лютого 1916 р.

Сьогодні роковини, великі роковини того, хто благав Господа, Творця нерукотворного світу:

...Дай жити, серцем жити,

І людей любити...

Треба справді мати в грудях серце, вщерть „добром налите“, щоб вимовляти, проголосити таке бажання, цією молитвою. Бо люде здебільшого не варті доброго слова, яко „рід лживий і лукавий“. О, сучасна війна з особливою одвертістю, з нахабною безсоромністю показала, чого варті люде.

Читав сьогодні „своєрідну“ літературу,—перемагаючи себе, прочитав од дошки до дошки.

Невідомий автор оповідає про милосердну сестру Є. А. Гиренкову, георгіївського кавалера, — за віщо вона „удостоєна“. Пані Гиренкова, з уст якої складено оповідання, хвалиться:

.....„Я завжди поривалась на передові позиції, щоб подавати можливу допомогу нашим воякам саме там, де відбувається бій. І невимовно зраділа, коли моє бажання справдилося. У моїм розпорядженні було кілька санітарів і кілька автомобілів. На просторі, де грядом сипались ворожі кулі і з тріском лопались знаряди, я, як уміла, похапцем перевязувала поранених і відсидала їх до автомобілів, щоб по можливості вихопити поранених з обсягу вогню“. (Журнал „Война“ 1915 г., № 21).

Щось воно тут не так. Автомобілі і позиція — дві речі, що цілком виключають одна другу. „А все ж таки п. Гиренкова дістала Георгія. За віщо“?

Я бачив її фотографію — молода особа і не дуже Богом обзичена на вроду. Всі данні, щоб.....

У другім місці горе-писака „Веді“ (з „Бірж. Вед.“), вихваляючи сестер, написав:

.....„Частенько лазаретная прислуга не въ силахъ справитися въ уходѣ за ранеными и волей-неволей сестры милосердія, забывъ безгласность и не взирая на опасность зараженія, исполняютъ самыя черныя работы въ лазаретѣ“.

Навмисне підкреслив де-які рядки: подумаєш, який жаль, що завдяки невправці лазаретної прислуги, чомусь „обреченної“ на „опасность зараженія“, сестрам не завжди м жна бити байдики, ка-

такчись на автомобілях з не зовсім тверезим офіцерством!

Ще кілька рядків з того ж автора:

....„При утренней молитвѣ и раздачѣ пищи всѣ сестры налицо, онѣ помагають тяжело раненымъ пить чай, даже кладуть кусочки хлѣба въ ротъ такимъ, у которыхъ обѣ руки поражены“.

На погляд д. „Веді“—це героїство. Йолопе Божий, для чого тоді існує інститут сестер? Невже для того, щоб умірали з голоду в їх присутності „пораженные въ обѣ руки“ вояки? Так виходить.

26 липня 1916 р. Гостов.

Оглядав шанці, звідки прогнали австрійців 25 липня. Шанці добрячі... на взірєць маленької фортеці. Загорожені трьома смугами колючого дроту, рядків по вісім в кожній смузі. Паколи деревляні, всуміж з залізними, крученими; останні—на шрубах—глибоко закручені в землю—коняка не витягне. В шанцях лежить багато не використаних ручних бомб, сила патронів, кирко-мотиги, просто сокири, казанки. І трупи, обьюшені чорною, липкою кров'ю. В ріжних позах. Де котрі обгоріли, справжній шашлик з людського мяса. Вздовж шанців, як гієни хижі, порпають місцеві селяне. Роспужені бойовиськом по всіх усядах, вони потроху повертаються до рідних осель і, розуміється, нічого не знаходять з кинутого добра і майна. Вікна, двері—забрато до шанців, городи

витоптано, хліб на полі витолочено, збито. В смертельнім одчаю і злобі незміримій, ринуть до шанців, порпають в руїнах і забирають все, на що натрапить око. Навіть трупи, криваві трупи, роздягають на-голо.....

18 листопада 1916 р. Зелена (Карпати).

Вчора особливо диміли гори: падав сніг. Чудно якось: на горах сніг, а в долині хлюща. Оглядаєш в бінокль всі верховини, всі косогори, які стоять на видноколі, і не можеш одвести очей. Підніжжя гір, обполоскані кришталевими хвилями Бистриці, зеленіють свіжим, молодим коліром весни; вище по косогорах, починаючи з нижніх, ледве помітних тонів, все гуще, буйніше, все крапчастіше бризкає по рослинах золото меланхолійної осені. Ще вище, на непомітній межі золота й снігу, барви раз-у-раз міняться і осітлені звідкись невидимим сонцем, нагадують розкішний серпантин. Нарешті верховини гір, маківки, вистелені певною товщею снігу, виглядають непорочною чистотою і безгрішною непорочністю. Справжні турецькі падишахи, завинуті в тюрбани! Стрімкі сосни на узбіччях гір мило, кокетливо закучерявили: темнозеленим з білим. Як панянки в пишних боа.

Втішна для ока, яка ти, моя картина, важка і гірка в дійсності! У нашім перевязочнім відділі стогнуть салдати з обмороженими руками й ногами.

З окопів.

6-го липня 1917 р. Татаров.

...Поїзд біг на позицію і на хвості своєму здавалось волік ніч. Воно й зрозуміло: додержуючи великої обережності, щоб не потрапити під певні ворожі вистріли, поїзд міг підкотитись до передових шанців (окопів) тільки смерком.

Темрява швидко спадала на землю, громадячись по карпатських долинах, залягаючи по різних проваллях і закапелках чорною гущою. Гори одмінялись, губили шорсткість, нерівність косогорів, контури їхні окреслювались бездоганно-правильними, рівними, м'якими рисами. Тільки небо ще ясне, освітлене останнім тремтючим світлом потухаючого дня. Нараз до стриманого гуркоту поїзда прилучивсь характерний клекіт. Летів аероплан.

З долини, з чорної гущі мороку, виразно було видно на тлі ясного неба, як аероплан, майже припадаючи до найвищих гірських верховин, прямував за межу російських шанців вподовж залізничної колії. Одно з дзох: або наш орел видерся якось з ворожих пазурів і гониться до рідного гнізда, або якийсь божевільний ворог керує летючою машиною. Нормально ще не було випадку, щоб бойова розвідка провадилась такою пізньою добою. Тим часом аероплан, розминувшись по хорошому з поїздом, опинивсь над базою резервів; на нім задріботів кулемет. Ну, це вже не жарти,—у відповідь на дріботіння кулемету, свиснули в повітря тисячі куль. Аероплан

здрігнувся і швидко почав знижуватись, поранений смертельно.

Літунів—офіцера і салдата, германців по походженню, забрали в полон. Вияснилось, що це був новий „маньовр“, що германці-літуни навмисне полетіли „на роботу“ пізньою добою, сподіваючись тим самим ошукати нашу варту і безкарно накоїть нам великого шелесту. Але не так сталося, як ждалось!

Аероплан „товариші“ спалили.

10 липня 1917 р. Микулічин.

....Здвиг розпочавсь сьогодні вранці. Без зайвої метушні, урівноважені, розуміючи дійсну правду моменту, повернули салдати з Карпат. Зоставили ті місця, за котрі пролилось багато людської крові, де вистрадать довелось стільки мук од кліматичних умовин, де верховини і косо-гори гір, а також долини, рясно захрясли убогими хрестами на численних могилах, загинувших вояків.—Догрались, вільні громадяне!—бритькає іронія зміж салдат. Ясно, що й на сей раз справдилась відома приказка: огляділись, як страшний грім грюкнув. Під час одходу, були поодинокі провокаційні виступи, вся ціль котрих—наполохати салдатів, піднять розгордіяш, безладдя в лавах війська. Наприклад, шпарко гонить по шляху самокатка, правує нею особа в окулярах—консервах, в кашкеті з величезним козирком, з під якого

ледве витикається кінчик носа,—і, стриваючись з військом, ця особа голосно вигукує всякі страхиття про безпорадне становище росіян на різних частинах фронту. Але тверезий розум бере гору, —навздогін самокатці летять грізні назвиська провокатора, ленинського прислужника, після чого особі в окулярах—консервах, в кашкеті з великим козирком, доводиться утікати, яко мога, щоб не походила по спині рушниця.

13 липня 1917 р.

....Проміж військом шепіт. Один другому салдати переказують про ті рішучі, суворі, диктаторські, противні принципам „свободи“ заходи, яких уживає тимчасовий уряд—„правительство спасенія“—для приборкання анархії. Заходи визнаються правильними, ні єдиного голосу не чують супроти уряду. Можливо, що почуття порядку і патріотизму, почуття солідарности з урядом прокинулось у багатьох салдат в прямій залежності від почуття відповідальности за свої вчинки; можливо, що гадюка сховала жало примусово. Але завдання автора—завести до щоденника тільки факти, як вони стоять з'окола, не беручись ні до тактичної, ні до психічної оцінки цих фактів.

16 липня 1917 р.

....Прибувають маршеві роти з тилу. Багато. Досі так було, що маршеві роти у великім числі садовились тільки у вагони на першій станції. Дорогою вони танули, як віск на сонці, а до фронту доходив всього один „товариш“—той, що ніс червону корогву з заповідями революції. В штабі полка цей „єдиний“ ставив корогву, а сам тако-ж „роставав“, як віск. Тепер навпаки—червоних корогов не видно, зате людей ясно. Часи одмінюються!

16 жовтня 1917 р. Молниця.

Пишу в надзвичайній обстанові. Зараз ніч. По всім селі палахкотять величезні зорі—огнища. Тини, дрібні оселі, ворота, всяке дерево—все пожирає вогонь. Розбещені салдатські ватаги справляють бенкет, святкують часи свої ганьби, власного сорому...

Де-які комісари,—скажемо північного фронту Войтінський, запевняють, що нині помічається перелом в настрої салдат, прокидається розуміння необхідности напружити всі сили для спасення країни. Рішуче не розумію, навіщо вимовляються і широко розголошуються телеграфним агентством оті одверто-тенденційні слова про „перелом“, коли дійсність стоїть дуже далеко від подібних тверджень?! Справжня дійсність „без рум'ян і беліл“, не присмачена жадними спеціями—

ось вона: вже третій день як 127 п. Путивльський полк одмовився виконать бойове завдання: зрікся стати на позицію. Вчинив своєрідний страйк; виставивши економічні домагання: 1) поліпшить харчі і 2) видать нові чоботи. Домагання—нікчемна причіпка: глянути на салдат—не видно, щоб не доїдали: свіжі, здорові; чоботи, одежа—все справне, як годиться. Виходить, причини „страйку“ полягають в іншій плоскості, являються продуктом підупаду почуття обов'язку, прямим наслідком тієї здеморалізованості і втоми серед салдат, що характеризується коротеньким: „не хочу!“

Сьогодні третій день, як всі офіцери полку, до командіра включно, панькаються з салдатами: умовляють, присоглашають, нагадують про „долг“. Даремна праця! Салдатам весело живеться і без „долга“,—по всім селі палахкотять величезні—вогнища. Тини, дрібні оселі, ворота, всяке дерево, все пожирає вогонь. Розбещені ватаги салдат,—ці розхристані харцизи наших днів, нишпорять по всім селі, крадуть, грабують, беруть все, на віщо натраплять. Гуси, качки, курі, підсвинки, навіть телята, украдені в селян, киплять у казанах над вогнищами. Зміж ватаг в різних місцях дринчать московські мотиви „гармошки“, лунають—нігде правди діти!—мелодії українських пісень. Гамір і шум сповняють повітря, творячи якесь одворотне вражіння. Тільки час од часу, як скрик смертельно пораненого птаха, повний глибокого одчаю,

„благання і мук“,—в гамір і шум розперізаного гульбища, різким дісонансом вклинюється окремий звук.

Звук належить місцевій людности, тубольцям, видавлений з серця, з глибини душі плюндрацією, лютим нищенням їхнього добра—салдатами.

7 грудня 1917 р. Румунський фронт.

Одбувається „демократизація“ армії,—на цей раз, здається рішуче і безповоротно. Багато дивізій, переводячи в життя принцип виборности, замість бувших командирів, поставили салдат; на посадах командирів дивізійних „обозів“—опинились вфрейтори. Офіцерство—щасливіще,—вибрано писарями до канцелярії, а решту призначено опоряджати асенізатори.

Єсть балачка „демократизувати“ і увесь медичний персонал,—для цієї потреби, певне, будуть мобілізовані шептухи і костоправи.

Рівночасно з переміною „командного складу“, „демократизується“ зовнішній вигляд вояків. Дужий фізичною силою „Мус“ нишпорить по військових таборах—зрізує металеві гудзики, силоміць зриває погони. Ця „операція“ „демократизації“ однаково не минає ні офіцерів, ні салдат. У кого міцні нерви—перебуває „операцію“ безболізно, нервові-ж люде обовязково іритуються, сціплюють кулаки, особливо коли з погоном одривається шмат неоцінимого тепер кожуха... Логич-

но і натурально, що в багатьох фронтовиків пропала цілком охота далі залишатись на фронті.

Але „Мус“ запобігає і в дальшій разі, поставивши відповідні варти на станціях залізниць. Навіть дійсно хворих фронтовиків повертають з дороги: не опоряженими, бачите, зостануться асенізатори.

Польові казначейства „демократизувались“ в свою чергу. Будучи раніш великими капіталістами, товсто-сумами,—казначейства нині спорожніли, і 1-го грудня всім військовим казначействам, замість грошей, показали демократичну дулю. Тут і всесильний „Мус“ виявився безсилим. В результаті різних комбінацій офіцерство дістало плату книжками ощадної каси; салдатам виплачено жалування зо всяких вишкребків. Ну, а набрязку 20-го грудня—що тоді буде?!

В однім фронт не послідовний, перебірчивий, навіть примхуватий. Це в їжі. На рибу, на олію—дивитись не хоче. Подавай обовязково свіжу яловичину і коровяче масло.

Риса далеко не демократична.
